

Borçalı (Gürcistan) Karapapak / Terekeme Türkleri Ağzında Yeminlerin Kullanılışı

Usage of The Oaths in Karapapak / Terekeme Dialect in Borçalı (Georgia)

Bahadır Güneş*

Özet

Bu çalışmada Gürcistan'ın Rustavi şehrine bağlı Gardabani (Karayazı) bölgesinde yaşayan Karapapak/Terekeme Türklerinin günlük dilde kullandıkları yeminler, tarafımızca yöreden derlenen metinlerden yararlanılarak kurucu unsurları ve yansıttıkları anlam özellikleri bakımından ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Gürcistan, Karapapak/Terekeme, dil, ağız, kültür, yemin

Abstract

This article is study of oath pronounced by the Karakalpak/Terekme Turks in the Gardabani (Karayazı) region of Rustavi in Georgia. The material was collected by the author. The article is a discussion of structure and semantics of the oaths.

Keywords: Georgia, Karapapak/Terekeme, language, dialect, culture, oath

Karapapak / Terekeme Türkleri

Karapapak/Terekeme Türkleri bugün genel olarak Türkiye, Gürcistan, Azerbaycan, İran ve Ermenistan'da yaşamaktadırlar. Karapapak Türkleri, koyun veya kuzu derisinden yapılmış yünlü başlıklarından dolayı bu adla anılmışlardır.¹ Bunun yanında, kaynaklarda yer alan bir başka bilgiye göre Karapapak Türkleri, Şah İsmail'in babası Şah Haydar'ın

* Arş. Gör. Bahadır Güneş, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Trabzon.

bahadir.gunes@hotmail.com

¹ Mirza Bala, buradan hareketle Karapapak/Terekemeler ile Karakalpak Türklerinin akraba olduklarını ileri sürmüştür. Mirza Bala, "Karapapak", *İslam Ansiklopedisi*, C. VI, Mili Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, s. 330.

müritlerine giydirdiği kızıl kavukları reddederek Sünni olduklarını belirtmek amacıyla kara börk/papak² giymişlerdir.³

Karapapak Türklerine aynı zamanda “Terekeme” denilmektedir. Birçok kaynakta Karapapaklar ile Terekemeler aynı kabul edilip aynı başlık altında değerlendirilmektedir. Terekeme adının *türkmen* kelimesi ile ilgili olduğu; bu kelimenin çoğulu olan *terâkimed*en geldiği yine kaynaklarda ileri sürülen görüşlerden biridir.⁴ Derleme çalışmaları sırasında bölgede konuşma fırsatı bulduğumuz yaşlı ve okuryazar kişiler de bu Türklerden yerleşik olanlara *Karapapak*; göçebe hayat tarzını benimseyenlere de *Terekeme* adı verildiğini ifade etmişlerdir.

Karapapak/Terekeme Türklerinin hangi Türk boyuna mensup olduğu konusunda birtakım farklı düşünceler ileri sürülmüştür. Yaşadıkları bölgelerin geçiş güzergâhı olması nedeniyle Oğuz-Kıpçak karışımından meydana geldikleri ileri sürülmekle birlikte bazı kaynaklarda Karapapak/Terekeme Türklerinin Kıpçak boyuna mensup olduğuna yönelik bilgiler mevcuttur.⁵

1828 yılına kadar Kuzey Azerbaycan’da Kazak-Şemseddin Hanlığı’nda ve Borçalı Nehri kenarında yaşayan Karapapak/Terekeme Türkleri, 1828 Türkmençay Antlaşması ile

² *Papak*, Azerbaycan Türkçesinde tüylü deriden, yani kuzu veya koyun derisinden yapılan başlık anlamına gelmektedir Ali Heyder Orucov vd., *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügeti*, C. III, Bakı 2006, s. 571.

³ Ahmet Gökbel, *Kıpçak Türkleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000, s. 157; İsmail Türkoğlu, “Karapapaklar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXIV, İstanbul 2001, s. 470. Ancak buradan Karapapak/Terekeme Türklerinin tamamının Sünni olduğu anlamı çıkarılmamalıdır. Bugün Gürcistan’da yaşayan Karapapak/Terekeme Türklerinin önemli bir bölümü Şii’dir. Fahrettin Kırzioğlu Yukarı Kür boylarında yaşayan Karapapak/Terekeme Türklerinin büyük bölümünün Sünni; bir kısmının da Şii olduğunu belirtmiştir. M. Fahrettin Kırzioğlu, *Karapapaklar/Borçalı-Kazak Uruğunun Kür ve Aras Boylarındaki 1800 Yılına Bir Bakış*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1972, s. 1. Selahattin Tozlu da Karapapakların bir kısmının Sünni; bir kısmının da Şii olduğunu belirtmektedir. Selahattin Tozlu, “Karapapaklar Hakkında Bazı Notlar-II”, *Karadeniz Araştırmaları (KaraM)*, S. 9, Bahar 2006, s. 102. Bu bilgilerin yanında Karapapak kelimesini “kara= büyük; papak/h=yün, tiftik veya kuzu derisinden yapılan başlık” şeklinde değerlendirenler de vardır. Haydar Çetinkaya, “Karapapak Türklerinde Halk İnançları”, *Karadeniz Araştırmaları (KaraM)*, S. 2, Yaz 2004, s. 51.

⁴ Ahmet Gökbel, *age.*, s. 158. Semra Alyılmaz konuyla ilgili çalışmasında Terekeme adının Türkmenlerle ilgisini vurgulamaktadır. Semra Alyılmaz, *Borçalılı Bilim Adamı, Eğitimci, Şair Valeh Hacılar: Hayatı-Sanatı-Şiirleri*, Devran Yayınları, Ankara 2003, s. 4. Ahmet Caferoğlu, Karapapak ve Terekeme adının aynı Türkleri gösterdiğini, ancak “Karapapak” adının söz konusu Türklerden yalnız yerleşik hayata geçenlere verildiğini belirtmiştir. Ahmet Caferoğlu, *Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*, (2. Baskı), TDK Yayınları, Ankara 1995, s. XIV. Ahmet Bican Ercilasun da Kars yöresinde yaşayan Karapapak/Terekeme Türkleriyle ilgili verdiği bilgide, Karapapak ve Terekeme adlandırmasının, bu Türklerin Kars’a geliş tarihleriyle ve yerleşik olup olmamaları ile ilgili olduğunu belirtmiştir Ahmet Bican Ercilasun, *Kars İli Ağızları*, (2. Baskı), TDK Yayınları, Ankara 2002, s. 41. Haydar Çetinkaya, bu değerlendirmelerin yanında, Terekeme kelimesinin, terek+eme şeklinde bölünerek yapılabileceğini belirtir. Buna göre Türkler, *terek* ağaç ismini kullanmış, Kafkasya’daki Terek Çayı’na da bu ismi vermişlerdir. Yazara göre, Terekeme Türkleri de hayvancılık yapmadan önce orman işleriyle meşgul olan bir kavim olabilir. Haydar Çetinkaya, *agm.*, s. 50.

⁵ Mirza Bala, *agm.*, s. 330-331. Ahmet Gökbel de Karapapak Türklerini, Kafkasya’da yaşayan Kıpçaklar arasında saymaktadır. Ahmet Gökbel, *age.*, s. 157-158. Ahmet Bican Ercilasun, tarihî veriler ve ağız özelliklerinden hareketle Karapapak/Terekeme Türklerinin Oğuz-Kıpçak Türk boylarının karışımından meydana geldiğini belirtmiştir. Ahmet Bican Ercilasun, *age.*, s. 41-43.

birlikte Türkiye ve İran'a göç etmişlerdir.⁶ Türkiye'de Kars ve civarına yerleşen Karapapak/Terekeme Türkleri, 1854-1855 ve 1877-1878 savaşlarında buralardan Ağrı ve Sivas illerine göç etmişlerdir. İran'a göç eden Karapapak/Terekemeler ise Sulduz'a yerleşmişlerdir.⁷

1914-1918 yıllarında savaş bölgesi olan Kars ve Ardahan'da yaşayan Karapapak/Terekeme Türkleri, büyük nüfus kayıplarının ardından Cumhuriyetle birlikte daha yerleşik bir düzene geçmişlerdir. Ziraat, arıcılık, hayvancılık ve balıkçılık ile geçimlerini sağlayan Karapapak/Terekeme Türkleri, diğer aşiretlerle kaynaşarak kimi göçebe özelliklerini yitirmişlerdir. Çalışkan ve iyi birer binici olan Karapapak/Terekeme Türkleri zengin kültürel unsurlara sahiptir.⁸

Gürcistan Karapapak/Terekeme Türkleri bugün Gürcistan'ın değişik bölgeleri yanında yoğun olarak Rustavi şehrine bağlı Gardabani (Karayazı), Marneuli, Bolnisi ve Dmanisi⁹ bölgelerinde yaşamlarını sürdürmektedir. Karapapak/Terekemeler, Sovyetler Birliği döneminde -SSCB yönetimi altında yaşayan bütün Türkler gibi- yaşadıkları baskı ve sürgünlerden¹⁰ sonra, SSCB'nin parçalanmasıyla birlikte son üç dört yıla kadar, çok büyük yokluk, karışıklık ve hırsızlığın kol gezdiği bir dönemden geçmişlerdir. Bölge halkının bugünkü yaşam şartlarını, yüksek seviyede olmasa da geçmişe oranla daha iyi olarak değerlendirmek mümkündür.

Karapapak/Terekeme Türklerinin genelinde olduğu gibi, Gürcistan'da yaşayan Karapapak/Terekemelerin de zengin bir folkloru vardır. Bu bağlamda saz âşıkları ön plana çıkan kültür icracıdır.¹¹

Gürcistan Karapapaklarının kültürel unsurları söz konusu olduğunda ağırlıklı olarak et yemeklerine dayalı zengin bir mutfak, halk hekimliği, geçmişten bugüne taşıdıkları âdet ve ananeleri öne çıkar. Bunların dışında birçok kültürel öğeyi burada sıralamak mümkündür. Ancak bu çalışmanın asıl konusu olması hasebiyle bu çalışmada yeminler üzerinde durulacaktır.

⁶ Bazı kaynaklarda Karapapak/Terekeme Türklerinin Türkiye'ye göç edişi, 1813'teki Çarlık Rusya ile Kaçar Devleti arasında gerçekleşen savaş sonucu bölgenin Rusların eline geçmesiyle ilişkilendirilmektedir. Haydar Çetinkaya, *agm.*, s. 54.

⁷ Mirza Bala, *agm.*, s. 330.

⁸ Mirza Bala, *agm.*, s. 331.

⁹ Bu bölgelerin tamamı Borçalı adıyla bilinmektedir.

¹⁰ Türk dünyasının yaşadığı baskı, sürgün ve ölümler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Buran, *Kurşunlanan Türkoloji*, (2. Baskı), Akçağ Yayınları, Ankara 2010.

¹¹ Gürcistan'da görüşme imkânı bulduğumuz ve derleme çalışmalarımıza katılan Aslan Kosalı ile Zahit Elempaşalı bu saz âşıklarından sadece ikisidir. İrticalen şiir söyleme becerisi oldukça gelişmiş olan bu âşıklar, Gürcistan'ın yanı sıra Azerbaycan'da da sık sık çeşitli törenlere katılmaktadır.

1. Türklerde yemin

Yemin ya da ant, *Türkçe Sözlük*'te “Tanrı’yı veya kutsal bilinen bir kişiyi, bir şeyi tanık göstererek bir olayı doğrulama, kendi kendine söz verme”¹² şeklinde tanımlanmıştır. Türk dilinin temel kaynaklarından *Divanü Lügati't-Türk*'te de ant kavramı, *and* şeklinde ve bugün bilinen anlamıyla geçmektedir.¹³ Aynı kavram *Kutadgu Bilig*'de de *and* şeklinde ve “ant, yemin” anlamıyla yer almaktadır.¹⁴ Daha genel bir açıklamayla yemin; aynı inanç ve değer dairesi içinde yaşayan insanların söylediği/söylemediği bir sözün ya da yaptığı/yapmadığı bir işin gerçekliğini veya gerçek dışı olduğunu kanıtlamak, kendi inanırlık veya güvenilirliklerini ispat etmek için başvurduğu bir yoldur. Genellikle dinî nitelik taşıyan değerler üzerine dile getirilen bu ifadeler, zaman zaman farklı kavram ve değerleri de temel almaktadır.

Yeminler, eski dönemlerde bir yabancıyla dost veya kardeş olmayı ifade etmektedir. Bugünkü anlamıyla kullanımı ise sonraki devirlere aittir. Bu dönemlerde ant içerken aynı zamanda kargışlara başvurulmuştur. Bir başka deyişle, “yalan söylüyorsam gözüm kör olsun”, “evladımın ölüsünü öpeyim” gibi antlar, eski devirlerde uygulanan kargışların kalıntılarıdır. Bu kargışa dayalı antlaşma Türklerde olduğu gibi Arap ve Slavlarda da görülmektedir.¹⁵

Toplumların üzerine yemin ettiği kutsiyetler ve yemin formülleri farklı olabilir; ancak yemin kavramı aynıdır.¹⁶ Yemin, kendi içinde birtakım karşılıklı kurallar bütününe yansıtmanın yanında, ait olduğu toplumun değer yargılarını da ortaya koymaktadır. Zira üzerine yemin edilen kavramlar ile yeminin bozulması hâlinde karşı karşıya gelinen güçlükler değer yargılarına göre belirlenmektedir. Bu bağlamda Türk kültürü ele alındığı zaman, yemin kavramının yöneldiği unsurlar alelade şeyler değil, aksine değerli ve genellikle benzeri bulunmayan, bedeli zor ödenen hatta ödenemeyen öğelerdir. Bunların içinde dinî, ailevi ve toplumsal değerler ilk akla gelenlerdir.¹⁷

Eski Türklerin ant içme törenleriyle ilgili tarihî bilgi MÖ I. yüzyıla uzanmaktadır. Bu konuyla ilgili verilere göre, Hun hakani Huhanye ile Çin elçileri arasında karşılıklı dostluk

¹² *Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, (10. Baskı), Ankara 2005, s. 104.

¹³ Kâşgarlı Mahmud, *Divanü Lügati't-Türk*, (5. Baskı), çev. Besim Atalay, C. IV, TDK Yayınları, Ankara 2006, s. 24.

¹⁴ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, çev. Reşid Rahmeti Arat, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2006, s. 1098.

¹⁵ Abdülkadir İnan, eski Türklerde ant kavramının sadece dostluk ve kardeşlik kurmak amacıyla; kargışın ise gerçeği yalandan ayırmak için uygulanan müstakil bir tören olduğunu, bu iki kavramın daha sonra birbiriyle iç içe geçtiğini ifade etmiştir. Abdülkadir İnan, “Eski Türklerde ve Folklorunda Ant”, *AÜ Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, VI/4, 1948, s. 285-286.

¹⁶ Gönül Gökdemir, “Türk Mitolojisinde Yemin-Ant Müessesesi”, *Millî Folklor*, Yıl: 15, S. 59, Güz 2003, s. 60.

¹⁷ Yemine bağlı unsurlar ile ilgili olmak üzere bkz. Gökdemir, *agm.*, s. 69-72

anlaşması yapılmış ve bu durum Çin vakanüvisleri tarafından kayda geçirilmiştir.¹⁸ Türklerde eskiden beri görülen bu uygulama, kendi içinde birtakım kuralları barındırmaktadır. Öyle ki edilen yemine sadık kalmayan taraf, bu davranışının bedelini ya karşı tarafın ağır suçlama ve hakaretlerine maruz kalarak ya da canıyla ödemek zorundadır.

Hunlardan sonraki dönemlerde de Türkler yemin kavramını yaşatmış ve iletişim içinde bulunduğu toplumlarla olan ilişkilerinde yemin uygulamalarına önem vermişlerdir.

Eski Türkler hakkında bilgi veren kaynaklarda *Tengrining atı bile ant içmegil!* “tanrının adı ile ant içme!”¹⁹ denilirken andın tanrının adıyla içildiği de belirtilmiştir.²⁰ Türkler, kendileri için önemli gördükleri av, sürü ve akın gibi birçok işte karşılıklı dayanışma ve güveni ön plana alarak hareket etmişlerdir. Söz konusu dayanışma ve güven için de dostluğa önem vermiş, dostlukların sağlam olması için birtakım törenler yapmış, karşılıklı yeminler etmişlerdir.²¹

Türklerin değişik dönemlerindeki ant kavramı ve bu kavrama bağlı uygulamaların genelinde kana bağlı bir sözleşme mevcuttur.²² Belli bir tarafla kan kardeşliğine dayalı olan bu durumda, tarafların verdikleri sözü kanlarıyla pekiştirmesi söz konusudur.

Türklerin yeminle ilgili uygulamaları, bugün kısmen değişmiş şekillerde çağdaş Türk dünyasında da devam etmektedir. Zaman zaman eski Türk inanç sisteminin izlerini de taşıyan bu uygulamalarla ilgili kaynaklarda ayrıntılı bilgiler mevcuttur.²³

2. Gürcistan Karapapak/Terekeme Türklerinde yeminler

Gürcistan’daki derleme çalışmaları sırasında tarafımızca ses kayıt cihazı ve not alma yöntemi kullanılarak Karapapak/Terekeme Türklerinden kaydedilen yeminler, dikkat çekici özellikler sergilemektedir. Daha çok kutsal değerler üzerine edilen yeminler; bu bölgede aynı zamanda ana, baba, kardeş, evlat gibi aile bireylerinin yanında ocak, su, ekmek gibi varlıklara, bazı soyut ve zaman anlamı taşıyan kavramlara da yöneltilebilmektedir. Aşağıda değişik başlıklar altında Gürcistan Karapapak/Terekeme Türkleri ağızında kullanılan yeminler, arka planlarında yer alan anlam özellikleriyle ortaya konulmaya çalışılmıştır.

¹⁸ Abdülkadir İnan, *agm.*, s. 279.

¹⁹ K. Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, çev. Kemal Aytaç, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, s. 9.

²⁰ İlhami Durmuş, “Türk Kültür Çevresinde Ant”, *Millî Folklor*, Yıl: 21, S. 84, s. 98.

²¹ İlhami Durmuş, *agm.*, s. 97.

²² Abdülkadir İnan, kardeş veya dost olmak isteyenlerin kanlarını bir içkiye karıştırarak içmelerinin eski dönem antlaşmalarının en önemli şartlarından biri olduğunu belirtmiştir. Verilen bilgiye göre, o dönemin anlayışında kan ve can aynıydı ve kanları birbirine karışan kişilerin hayat ve ölümleri de birbirine bağlanmış olurdu. Abdülkadir İnan, *agm.*, s. 287.

²³ Abdülkadir İnan, *agm.*, İlhami Durmuş, *agm.*, Gönül Gökdemir, *agm.*

2.1. Dinî değerlere dayalı yeminler

Daha çok kutsal değerler üzerine edilen yeminler, belli bir dine bağlılığın göstergelerindedir. Gürcistan Karapapak/Terekeme Türklerinde de günlük dilde kullanılan birçok yemin, İslam dairesi içinde yer alan bütün Türkler gibi öncelikle “Allah” üzerinedir. Bu yeminlerin bir kısmı doğrudan Allah’ın adı verilerek yapılırken bazen de isim zikretmeden yaratıcı üzerine yemin edilmektedir; *Allah hakkı, yerin göğün yiyesi (sahibi) hakkı, bu savağı (sabahu) savağ eliyen (eden) hakkı*.

Dinî değerler üzerine edilen yeminlerde yer alan kavramlardan biri de İslam dininin kutsal kitabı Kur’an-ı Kerim’dir. Gürcistan Karapapak/Terekeme Türklerinde de bu tür yeminlere günlük konuşma dilinde sıklıkla rastlanır; *guran hakkı, atamın ohuduğu guran hakkı* örnekleri bunlardan sadece birkaçıdır. Birinci örnekte sadece Kur’an-ı Kerim’e vurgu yapılırken ikinci yeminde sözün doğruluğu, kutsal kitabın yanında ailenin büyüğü olan “baba” veya “soy, cet” de eklenerek ispat edilmeye çalışılmıştır.

Gürcistan Karapapak/Terekeme Türklerinde İslam dininin peygamberi Hz. Muhammed’in anıldığı yeminlerle de sıkça karşılaşmaktadır. Bu yeminlerde doğrudan isim vermenin yanında sadece “peygamber” ifadesi kullanılarak da sözün doğruluğuna karşı tarafı ikna etme yolu seçilmektedir; *Mehemmet peygamber hakkı, peygember hakkı*.

Kutsal değerler üzerine edilen yeminlerden bazılarında doğrudan dinin kendisi veya o dinin önemli simgelerinden biri de esas alınabilmektedir; *bu alı (yüce) yol hakkı, aramızdaki salam meliyh hakkı*. Birinci örnekte ifade edilen “âli yol”, ifadenin sahibinin inancına göre Allah’a ulaştırılan yol, bir başka deyişle İslam inancı ve bu inanca bağlı uygulamalardır. İkinci örnekte ise, yine dinin adı “İslam” ile aynı kökten gelen “selam” kavramı esas unsur olarak kabul edilerek yeminin içinde ifade edilmiştir. Bu yeminde Farsça tamlama şeklinde kurulan “selam-ı melih” ifadesi bölge ağzına uydurularak dile getirilmiştir.

Gürcistan Karapapak/Terekeme Türklerinde *Hejefendi (Hacı Efendi) hakkı* örneğinde olduğu gibi, dinî kimliğiyle ön plana çıkan kişiler üzerine de zaman zaman yemin edilmektedir. Sözün doğruluğu, toplum tarafından doğruluğu ile ön plana çıkmış biri üzerine yemin edilerek kanıtlanmaya çalışılmaktadır.

Türklerde ölen birisi için mezar yapma geleneği, Türklerle ilgili en eski yazılı metinlerden itibaren takip edilebilmektedir. Ölen kişi, mezara eşyalarıyla birlikte gömülür, oralar mukaddes kabul edilirdi. Bu nedenle mezarlar kirletilmez, bu yerlere yabancıların ayak

basmasına izin verilmezdi.²⁴ Atalara ait hatıraların kutlu sayılması, Türk mezarlarına yapılan tecavüzlerin ağır şekilde cezalandırılmasından da anlaşılmaktadır.²⁵

Ölüye duyulan saygının bir neticesi olan mezarlar ve buna bağlı olarak ortaya çıkan inanç ve uygulamalar Türklerde halen devam ettirilmektedir. Gürcistan Karapapak/Terekeme Türklerinde de ölü ve mezar belli bir değere sahip kavramlardır. Buna bağlı olarak yöre ağzında özellikle aile bireylerinin mezarları üzerine edilen yeminler mevcuttur. Bölgede bu konuyla ilgili en çok rastlanan yeminler baba (ata, gağa), anne ve dedeye yöneliktir; *gağamin goru* (*gûr: mezar*) *hakğı*, *atamın goru hakğı*, *atamın anamın goru hakğı*, *dedemin goru hakğı/üçün*. Bu manadaki yeminlerden bazılarında da bizzat aileden birinin değil, genelin mezarları üzerine yemin edilmektedir; *ölülerimizin goru hakğı*.

2.2. Aile bireyleri ve yakın akrabaları konu alan yeminler

Aile bireyleri veya sevilen, değer verilen yakınlar için edilen yeminler arasında dikkat çekici unsur, bu yeminlerde “can”, bazen de “baş”ın vurgulanmış olması²⁶ ve yeminin merkezinde ise anne ve babanın yer almasıdır.²⁷ *Atamın canı hakğı*, *atamın anamın canı hakğı* gibi yeminlerde baba veya annenin ya da her ikisinin can sağlığı esas alınmaktadır. Bu tür yeminlerde ileri sürülen düşüncenin doğruluğu veya samimiyeti anne ve babanın sağlıkları ileri sürülerek kanıtlanmaya çalışılmaktadır. Başka bir açıdan değerlendirildiğinde bu tür yeminler, “eğer yalanım varsa anne ve babam canlarından olsunlar” mesajını taşımaktadır. Bu, anne ve babanın değerine bağlı olarak sözün doğruluğunun en büyük kanıtı sayılmaktadır. Ayrıca “ata ana” ifadesi ile bir tekrar oluşturularak ailenin vurgulanmış olabileceği düşünülebilir.

Bu durum, çok sevilen veya değer verilen diğer yakınlar için de geçerlidir. Bölge ağzında üzerine yemin edilen kişi ya da kişiler arasında evlat ve kardeşler de vardır; *balalarımın (çocuklarımın) canı hakğı*, *bir balamın canı hakğı*, *oğlumun/oğlannarımın canı*

²⁴ Yaşar Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, (Genişletilmiş 2. Baskı), Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1995, s. 119-120.

²⁵ Öyle ki Attila'nın 1. Balkan seferinin gerekçeleri arasında Hun hükümdar ailesi kabirlerinin Bizans'ın Margos piskoposu tarafından açılarak soyulması gösterilmektedir. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, (26. Basım), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2005, s. 304.

²⁶ Ebu Hayyan'ın *Kitabü'l-İdrak Li-Lisanü'l-Etrak* adlı eserinde de Türklerin “can”, “baş”, “göz” gibi kavramlar üzerine yemin ettiklerine dair veriler bulunmaktadır. Ahmet Caferoğlu, *Abû Hayyân: Kitâb al-İdrâk li-Lisân al-Atrâk*, Evkaf Matbaası, İstanbul 1931, s. 177 (tercüme bölümü).

²⁷ Bu uygulama, eski Türklerin atalarına saygı duyarak sözlere güvenmelerinin, gücün, koruyuculuğun ve soyun çoğalmasındaki etkilerinin Gürcistan Karapapak/Terekeme Türklerindeki yansımalarından biri olarak değerlendirilebilir. Buna benzer şekilde Karapapak/Terekeme Türklerinin Türkiye'de yoğun olarak yaşadığı yerlerden biri olan Kars'ta “atanın başı hakkı için”, “atanın ruhu için” gibi yeminler edilmektedir. Yaşar Kalafat, *age.*, s. 69.

hakğı, gardaşımın/gardaşdarımın canı hakğı, birce gardaşımın canı hakğı/üçün. “bir bala” veya “birce gardaş” ifadeleri, tek evladı veya kardeşi olanlar tarafından da kullanılmakla birlikte bu ifadede genellikle “erkek çocuk” ve “erkek kardeş”e vurgu yapılmaktadır. “Bir balam”, “birce gardaşım” diyen kişi genellikle kadındır ve birkaç evladı veya birkaç kardeşi olduğu hâlde bir tane erkek çocuğu veya bir tane erkek kardeşi olduğunu belirtmek için bu ifadeyi kullanmaktadır. Bu çerçevede değerlendirilebilecek bir yemin türü ise daha geneli, sevilen veya değer verilen birçok kişiyi kapsamaktadır; *ezizderimin (azizlerimin/aziz olarak kabul ettiklerimin) başı hakğı.*

Aile fertlerine yönelik yeminlerde en fazla vurgu yapılan değerlerden biri de “anne”dir. Dolayısıyla anneye ait olan unsurlar da önemlidir; *anamın südü hakğı.* Burada annenin kişi için ifade ettiği değerın yanında ön planda olan bir başka kavram da “süt”tür. Ancak burada sütü değerli kılan şey yine annedir.

2.3. Tabiat unsurlarına ve tabiat olaylarına yönelik yeminler

Bozkır Türklerinin üç temel inancı olarak tabiat kuvvetlerine inanma, atalar kültü ve gök tanrı dini gösterilmektedir. Bu üç temel inanç dairesi içinde yer alan tabiat kuvvetlerine inanma geleneğı, eski Türklerin dağ, tepe, kaya, vadi, su kaynağı, mağara, ağaç, orman, volkanik göl, deniz, demir, kılıç gibi tabiatta birtakım güçlerin varlığına inanmaları şeklinde yansımaktadır.²⁸ Gürcistan Karapapak/Terekeme Türkleri arasında kullanılan yemin örneklerinden bazılarında tabiat ile ilgili unsurlara yer verilmektedir; *bu yer göy hakğı, bu ahar su hakğı; bu ahar sunun Aşa (Ayşe) Fatması hakğı* şeklinde sıralanan örnekler bu meyanda değerlendirilebilir. Burada da eski Türk inançlarının etkisinin olduğu düşünülebilir. Eski Türklerde “yer”in ve “gök”ün kutsal kabul edilmesinin benzer bir şeklinin birinci yeminde görüldüğünü söylemek mümkündür.²⁹

İkinci örnekte ise yine eski Türk inanç sistemi içinde önemli bir yere sahip olan “su” ön plandadır. Burada suyun kutsallığına bağlı bir yeminden söz etmek mümkündür.³⁰ Suyun geçtiğı üçüncü örnek yeminde ise vurgu yapılan unsur, insan ismidir. Burada eski Türk inanç

²⁸ İbrahim Kafesoğlu, *age.*, s. 302.

²⁹ Sami Akalın, Erzurum’da derlenen “Oğul seni yerin-gögün beğene” şeklindeki bir alkıştan hareketle Türklerin alkış ve kargışlarında İslam öncesi dinlerin etkisini vurgulamıştır. L. Sami Akalın, *Türk Dilek Sözlerinden Alkışlar Kargışlar*, Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma Dairesi Yayınları, Ankara 1990, s. 73-74. Akalın’ın değerlendirmeleri ışığında yukarıda belirtilen Karapapak/Terekeme yemininde de benzer bir durumdan söz edilebilir.

³⁰ Haydar Çetinkaya, M. İ. Hekimov, *Oğuz-Terekeme Halk Merasimleri*, Bakü 1997 adlı eserden hareketle Karapapak/Terekeme Türklerinin yeminlerinden örnekler vermiş, bu yeminlerin büyük bir bölümünde olduğu gibi, “su” ile ilgili yeminlerde de eski Türk inanç sisteminin izlerinin olduğunu belirtmiştir. Haydar Çetinkaya, *agm.*, s. 52.

sisteminde önemli bir yere sahip olan “su” ile İslam inancını insanlara tebliğ eden ve bu dinin peygamberi olan Hz. Muhammed’in eşi “Ayşe” ve kızı “Fatma”nın vurgulanmış olabileceği görülüyor.

Gürcistan Karapapak/Terekeme Türklerinde rastlanan yemin türlerinden bazıları da birer tabiat olayı olan “sabah”, “akşam” gibi kavramlara yöneliktir; *bu gün/gün hakğı, bu açılan savah hakğı, bu söygülü (sevgili) savah hakğı*. Bu yeminlerde de eski Türk inanç sisteminin etkisinden söz edilebilir. Bahsedilen yeminlerde ağırlıklı olarak “gün/güneş”, “sabah” kavramları geçmekte ve bu kavramlarla “güneş”, yani aydınlık, ışık işaret edilmektedir. Güneş, ay, yıldız, yıldırım, gök gürültüsü ve şimşekle beraber eski Türklerde ruh, tanrılardan biri olarak kabul edilmekteydi.³¹ Bölgeden derlenen bu yeminler, eski Türk kültürüne ait birtakım yaklaşımların devam ettirildiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Belli bir tabiat olayı üzerine edilen yeminler sadece sabaha/aydınlığa yönelik olmayıp aynı zamanda “akşam”ı da vurgulamaktadır; *bu ahşam hakğı*. Yeminin birinci anlamı, günün vakitlerinden birinin belirtilmesiyle ilgilidir. Ancak burada da vurgulanan anlam, eski Türk inanç sistemi içinde güneşle birlikte ele alınarak kutsal bir güç olarak kabul edilen “ay” ile ilgili olabilir. Güneşin aydınlığı simgelemesine benzer bir şekilde, ay da akşam vaktini temsil eden bir unsurdur. Gürcistan Karapapak/Terekeme Türklerinde yaşayan yeminler bazen genel bir vakit/an anlayışı üzerine de olabilmektedir; *bu vaht hakğı*.

2.4. Kargışa dayalı yeminler

Yeminlerde kanıtlanmak istenen durum doğruluk ve gerçeklik olduğuna göre, bu kavramların aksi bir durumun, yani “yanlış” ve “yalan” kavramlarının varlığından doğan şüphe de giderilmeye çalışılır. Bu nedenle edilen yeminlerin birçoğu yalan ve yanlış ihtimalini ortadan kaldırmaya yöneliktir. Bu tür yeminlerde yemin eden kişi, sözünün doğruluğunu ispat etmek için kendisine veya yakın çevresine yönelik kargış/beddualarda bulunur. Millî kültürün önemli bir parçası olan kargışlar Türk halk kültüründe de önemli bir değer olarak geçmişten bugüne şekil ve anlam bakımından birtakım değişikliklere uğrayarak var olmaya devam etmektedir.

Gürcistan Karapapak/Terekeme Türklerinde rastlanan ve kargışa dayalı kabul edilebilecek yeminlerde de ana unsur gerçek-yalan karşıtlığıdır. Bir başka deyişle kötü dilekler sözün gerçek veya yalan oluşuna bağlı olarak temenni edilmektedir. Bu bağlamda söz konusu bölge ağzında; *yalan diyeni yer götümesin (götürmesin), yalan diyenin ölüsünü it*

³¹ İbrahim Kafesoğlu, *age.*, s. 302.

çihatsın şeklinde yeminlere rastlanmaktadır.³² Bu yeminlerden birincisinde geçen “yer götümesin” ifadesi, “toprak kabul etmesin” manasında düşünülmektedir. Bu manada sözün yalan olmasının bedeli, öldükten sonra “hortlamak” ile ödenecektir. İkinci örnek ise, doğrudan konuşan ve dinleyenle ilgili olmayıp onların vefat eden veya edecek yakınlarıyla ilgilidir. Burada temenni edilen, eğer söylenen söz doğru değilse, mezara gömülmüş olan yakınlarından birisinin cesedinin, köpek tarafından mezardan yenilmek üzere çıkarılacak bir et parçasına dönüştürülmesidir.

Kargışa dayalı yeminlerde yalanın ana unsur olma durumu genellikle gösterir. Burada değişiklik gösteren durum, söylenen söz yalan ise temenni edilen ya da baştan kabul edilen sonuçtur; *yalançının öyü (evi) yihılsın, yalançının dili gödey (küçük, kısa) olsun, dilim gurusun (yalan deyiremse)*.³³ Birinci örnekte kötü temenni “ev”e yöneliktir. Aile birliğinin sağlandığı yer olan “ev”in yıkılması, kişinin karşılaşabileceği en kötü durumlardan biridir. Çünkü burada yıkılıp yok olacak, dağılacak unsur sadece fizikî bir mekân değil, aynı zamanda eş, çocuk ve yakın akrabalarıdır. İkinci örnekte ise, dilin kısa olmasından kastedilen, konuşma yetisinin tamamen veya kısmen yitirilmesidir. Yemin eden kişi, sözünün doğru olmaması hâlinde söz söyleme yetisini yitirmeyi temenni etmektedir. İnsana has değerlerin en belirginlerinden biri olan ve genellikle düşünmeye bağlı olarak gerçekleşen konuşma özelliğinin yitirilmesi, aynı zamanda insan olmanın önemli bir ayrıcalığının yitirilmesi anlamına gelmektedir. Üçüncü örnekteki “dilini kuruması” ifadesi de yine ikinci örnekle birlikte değerlendirilebilecek bir yemindir. Burada da ifadenin yalan olması durumunda konuşma yetisinin yitilmesi temenni edilmektedir.

Gürcistan Karapapak/Terekeme Türkleri ağzında var olan kargışa dayalı yeminlerde öne çıkan bir unsur da “göz”ün, bir başka deyişle görme duyusunun yitirme durumudur; *bu çöreş gözüümü yumsun (yalan deyiremse)*,³⁴ *bu bereket gözüümü yumsun (yalan deyiremse)*, *bu işiğa kor galım (yalan deyiremse)*, *gözüm şeker kimi ağarsın (yalan deyiremse)*. Birinci örnekte kör olma dileğinin yanında, Türk kültüründe önemli bir değere sahip olan “ekmek” de

³² Bu konuyla ilgili Kazak ve Kırgız Türklerindeki duruma değinen Abdülkadir İnan, taraflarca yeminin daha şiddetli olması isteniyorsa “yalan söylersem canım çıksın” şeklinde yeminler edildiğini belirtmiştir. Bu durum, yeminlerdeki doğruluğun kargışlara dayalı olarak ispat edilme anlayışının Türk dünyasında mevcut olduğunu gösteren örneklerden biridir. Abdülkadir İnan, *agm.*, s. 283.

³³ Dili kısa olmak veya dili tutulmak ile ilgili Yakut Türklerinden benzer bir yemin örneği Abdülkadir İnan tarafından aktarılmaktadır; “Eğer söylediklerim yalan ise ... söyler dilimden mahrum etsin.” Abdülkadir İnan, *agm.*, s. 282.

³⁴ Bölge ağzında buna benzer bir yemin de *çöreş hakğı* şeklinde kullanılmaktadır. Bu yeminde geçen “çörek” kelimesi “ekmek” anlamıyla kullanılmaktadır. Kör olmak ile ilgili Yakut Türklerinin yeminlerinde de benzer bir ifadeyle karşılaşılmaktadır; “Eğer söylediklerim yalan ise, gören iki gözüm kör olsun.”, “Eğer suçlu isem, güneşi gözüm görmesin.” Abdülkadir İnan, *agm.*, s. 282.

yemine dâhil edilmiştir. Gürcistan Karapapak/Terekeme Türklerinde -Ardahan/Çıldır'da yaşayan Karapapak/Terekemelerde de aynı düşünce söz konusudur- ekmek önemli ve değerli kabul edilmektedir. Öyle ki yere düşen bir ekmek, düştüğü yerden alındıktan sonra öpülüp alna sürülerek yerine konur. Buradaki yeminde de kutsal kabul edilen “ekmeğin çarpması”, sözün doğruluğunun kanıtı olarak sunulmuştur.

İkinci örnekteki “bereket” ise nimet olarak verilen her şeyi kapsamaktadır. Üçüncü örnekteki “ışık” unsuru, günün aydınlığına, yani “güneş”e yöneliktir. “Işığa kör kalmak” ifadesi de yine “kör olma” temennisini içermektedir. Bu bölümde yer verilen son örnek, benzetmeye dayalı bir özellik taşımaktadır. “Gözün şeker gibi ağarması” da yine “kör olmak” manası taşımaktadır. Burada yer verilen yeminlerdeki nimete yönelik kutsallık, aslında o nimeti veren yaratıcı güce, bir başka deyişle Allah’a atfedilmektedir. Zira gözü kör edecek olan güç çörek değil, o çöreği veren Allah’tır.

Bölge ağızında yaşayan kargışa bağlı yemin örneklerinden biri de sözün doğru olmaması durumunda felç geçirme temennisini içermektedir; *ağzım eğilsin (yalan déyiremse)*. Bu örnekte “ağzın eğilmesi” hem felçli bir durumu hem de bir sonraki aşama olarak -yukarıda benzer örnekleri verilen- konuşma yetisinin yitirilmesini işaret etmektedir.

2.5. Soyut kavramları esas alan yeminler

Gürcistan Karapapak/Terekeme Türkleri ağızında rastlanan yeminlerden bazılarında konuşucunun, söylediklerine genellikle kendisine ait bir veya birkaç özelliği kanıt göstermesi söz konusudur. Bu kanıtlar genellikle *viydanım hakkı*, *ömrüm günüm hakkı*, *canım hakkı/üçün* yeminlerindeki “vicdan”, “ömür”, “gün”, “can” gibi soyut kavramlardır. Birinci örnekte yemin eden kişi, vicdan sahibi bir kişi olarak kendisini tanımlayarak dinleyenin, onun vicdanına itimat ettiği kadar sözüne de saygı duyması ve inanması gerektiğini belirtmektedir. İkinci örnekte yemin eden kişi “hayatı üzerine” yemin etmektedir; “ömür gün” ifadesi hayatın bütününe belirten bir kullanımdır. Üçüncü ve dördüncü örneklerde ise doğrudan “can”, bir başka deyişle “hayat”a vurgu yapma söz konusudur. Bu ifadenin arka planında da sözün doğru olmaması hâlinde canından olmayı göze alma anlamı yatmaktadır. Bu grupta değerlendirilebilecek bir başka yeminde bu sefer muhatap esas alınarak *eziz canın hakkı* ifadesi kullanılmaktadır. Buradaki anlam, “Senin canının sağlığını ne kadar çok istediğimi biliyorsun. İşte bunu ne kadar istiyorsam, söylediğim/iddia ettiğim bu sözün doğruluğuna inanmanı da o kadar istiyorum; bu sözüme inan” olmalıdır.

2.6. Belli bir değer ifade eden diğer unsurlara yönelik yeminler

Bir kelimenin dildeki kullanım süresinin uzunluğu ve kullanım sıklığı o kelimenin ses ve anlam yönüyle çeşitlenmesine, bilhassa mecaz anlamlar yüklenmesine yol açar.³⁵ Bu kelimelerden biri olan “ocak”, Türkçede çeşitli anlamlar kazanarak bugün “aile” manasında da kullanılmaktadır. Birliğin bütünlüğün işareti olan aile, ocak kültürünün ortaya koyduğu bir araya toplanma anlamıyla Türk kültüründe önemli bir yere sahiptir.

Eski Türk inanç sisteminde ayine başlanırken ocağa doğru dönülerek dua edilmekteydi. Ayin yaparak ateş etrafında toplanan eski Türkler, demir parçasını ocaktaki ateşte kızdırıp örs üzerinde döverlerdi. Türkler bu hareketleri ile ateşe şükranlarını sunarlardı.³⁶ Bunun yanında Türk sosyal hayatında, askeri teşkilatında ve din tarihinde ocak kelimesine özel anlamlar yüklenmiştir. Soyun devam etmesi bütün insanlar için çok önemli bir durumdur. Türkler bu durumu ocağın yanması, yani ateşin tütmesiyle ilişkili görmüşlerdir.³⁷ Karapapak/Terekeme Türkleri ağzında rastlanan *ocah hakğı* ve *bu yanan ocah hakğı* yeminlerinin de eski Türk kültürünün izlerini taşıyan, ocak ve aile kavramlarını yaşatan bir geleneğin yansımaları olduğunu söylemek mümkündür.

Bu bölümde ele alınabilecek yeminlerden bazılarında da bölge insanının doğrudan “baş”a vurgu yapması söz konusudur. Türk kültüründe “başı sağ olmak”, “başı dik olmak”, “başı öne eğilmemek” gibi deyimlerde de karşılaşılan bu durum, söz konusu uzvun değerini ortaya koymaktadır. Burada “baş” ile anlatılmak istenen, başın temsil ettiği bütün vücudun sağlığıdır. Gürcistan Karapapak/Terekeme Türkleri de bu kullanıma sıklıkla başvurmuşlardır. Bölgeden derlenen *başın hakğı* ve *heykel başın hakğı* yeminlerinde bu durum görülebilmektedir. İkinci örnekte geçen “heykel” kelimesi ile heykelin veya insan heykellerindeki heykel başının genellikle düzgün ve gösterişli olmasına atıfta bulunmaktadır. Bir başka deyişle burada üzerinde durulan anlam, “Senin heykel başı gibi dik ve düzgün/doğru duran başın/kişiliğin üzerine yemin ederim ki bu sözüm doğrudur” olmalıdır.

Yine baş ile ilgili olarak “saç” üzerine de yemin edilebilmektedir. Saçın değişik bir şekilde kesimi sonucu ortaya çıkıp kişiye güzel bir görünüm veren ve saç, perçem de denilen

³⁵ Vahit Türk, “Ocak Sözü ve Ailesi”, *Gazi Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 5, 2009, s. 253. Türk, bu çalışmada ocak-ateş-hayat-aile ilişkisinin Türk lehçelerindeki izlerini örnekleriyle birlikte ayrıntılı bir şekilde ortaya koymuştur.

³⁶ Yaşar Kalafat, *age.*, s. 61.

³⁷ Aybilge Işık, *Türk Kültüründe Ateş ve Ocak ile İlgili İnanışlar*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2004’ten aktaran Vahit Türk, *agm.*, s. 256.

“kâkül” de bölge ağzında birtakım ses değişikliklerine uğramış şekliyle zaman zaman başla birlikte düşünülerek yeminin bir parçası şeklinde sunulabilmektedir; *kekilin hakkı*.

Yol, insanı veya bir başka canlıyı bir yerden başka bir yere ulaştıran unsurdur. Gürcistan Karapapak Türkleri ağzında rastlanan bir diğer yemin de “yol” üzerinedir; *bu gettiğimiz yol hakkı*.

Bu başlık altında değerlendirilebilecek bir başka yemin de *südüüm sümüğüm hakkıdır*. *Sümüük*, Türkçede “kemik” anlamında kullanılan kelimelerden biridir.³⁸ Dolayısıyla bu yeminde bir kişiye ait hem bir uzuvdan hem de vücutta oluşup ortaya çıkan bir sıvı olan süttten bahsedilmiştir.

Sonuç

Bu çalışmada Gürcistan’ın Rustavi şehrine bağlı Gardabani (Karayazı) bölgesinde yaşayan Karapapak/Terekeme Türklerinden derlenen yeminlerin birçok açıdan Türk kültürünün eski çağlarındaki inanç yapısının ve ortaya konulan uygulamaların izlerini taşıdığı söylenebilir. Bu da Türklerin geçmişten bugüne kendisine mal olmuş kavram ve uygulamaları kültürel değişim ve dönüşümlere, siyasî ve sosyal güçlülere rağmen sürdürdüğünü gösteren kanıtlardan biridir.

Çalışmada yer verilen yemin örnekleri bölge insanının kullandığı yeminlerin tamamı olmayıp sadece bir bölümünü temsil etmektedir. Bu veriler ışığında, Gürcistan sınırları içinde yaşayan ve geçmişte Sovyet baskısı ve zulmüne maruz kalan Karapapak/Terekeme Türklerinin kültürel özelliklerinin küçük bir bölümünü tanımak ve söz varlığı üzerinden eyleme dayalı bir süreklilikten söz etmek mümkün görünmektedir.

Kaynaklar

Akalın, L. Sami, *Türk Dilek Sözlerinden Alkışlar Kargışlar*, Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma Dairesi Yayınları, Ankara 1990.

Alyılmaz, Semra, *Borçalılı Bilim Adamı, Eğitimci, Şair Valeh Hacılar: Hayatı-Sanatı-Şiirleri*, Devran Yayınları, Ankara 2003.

³⁸ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, C. II, TDK Yayınları, Ankara 2007, s. 820; Fuzuli Bayat, *Orta Türkçe Sözlük*, Yalın Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 443.

- Bala, Mirza, “Karapapak”, *İslam Ansiklopedisi*, C. VI, Mili Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, s. 330-331.
- Bayat, Fuzuli, *Orta Türkçe Sözlük*, Yalın Yayıncılık, İstanbul 2008.
- Buran, Ahmet, *Kurşunlanan Türkoloji*, (2. Baskı), Akçağ Yayınları, Ankara 2010.
- Caferoğlu, Ahmet, *Abû Hayyân: Kitâb al-İdrâk li-Lisân al-Atrâk*, Evkaf Matbaası, İstanbul 1931.
- Caferoğlu, Ahmet, *Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*, (2. Baskı), TDK Yayınları, Ankara 1995.
- Çetinkaya, Haydar, “Karapapah Türklerinde Halk İnançları”, *Karadeniz Araştırmaları (KaraM)*, S. 2, Yaz 2004, s. 49-72.
- Durmuş, İlhami, “Türk Kültür Çevresinde Ant”, *Millî Folklor*, Yıl: 21, S. 84, 2009, s. 97-106.
- Ercilasun, Ahmet Bican, *Kars İli Ağızları*, (2. Baskı), TDK Yayınları, Ankara 2002.
- Gökbel, Ahmet, *Kıpçak Türkleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000.
- Gökdemir, Gönül, “Türk Mitolojisinde Yemin-Ant Müessesesi”, *Millî Folklor*, Yıl: 15, S. 59, Güz 2003, s. 60-72.
- Grönbech, K., *Kuman Lehçesi Sözlüğü*, çev. Kemal Aytaç, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.
- Gülensoy, Tuncer, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, C. II, TDK Yayınları, Ankara 2007.
- İnan, Abdülkadir, “Eski Türklerde ve Folklorunda Ant”, *AÜ Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, VI/4, 1948, s. 279-290.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, (26. Basım), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2005.
- Kalafat, Yaşar, *Doğu Anadolu’da Eski Türk İnançlarının İzleri*, (2. Baskı), Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1995.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Karapapaklar/Borçalı-Kazak Uruğunun Kür ve Aras Boylarındaki 1800 Yılına Bir Bakış*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1972.
- Orucov, Ali Heyder vd., *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti*, C. II-III, Bakı 2006.
- Tozlu, Selahattin, “Karapapaklar Hakkında Bazı Notlar-II”, *Karadeniz Araştırmaları (KaraM)*, S. 9, Bahar 2006, s. 90-110.
- Türk, Vahit, “Ocak Sözü ve Ailesi”, *Gazi Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 5, 2009, s. 251-258.
- Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, (10. Baskı), Ankara 2005.

Türkoğlu, İsmail, “Karapapaklar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXIV, İstanbul 2001, s. 470.

Kaynak Kişiler

Afık Muhtarođlu: Yaş: 47, Derleme Tarihi ve Yeri: 16.10.2010, Gardabani (Karayazı) / Nazarlı.

Nuri Bahışev: Yaş: 80, Derleme Tarihi ve Yeri: 17.10.2010, Gardabani (Karayazı) Merkez.